

Jerzy Tadeusz Kowaleski*, Włodzimierz Obraniak*

STARZENIE SIĘ LUDNOŚCI WIEJSKIEJ I ROLNICZEJ
W POLSCE

Jedną z konsekwencji dotychczasowego przebiegu wydarzeń demograficznych w przekroju wieś - miasto oraz ludność rolnicza - utrzymujący się ze źródeł nierolniczych są zróżnicowania w procesie starzenia się tych subpopulacji. W niniejszym opracowaniu zwrócić chcemy uwagę na niektóre aspekty i następstwa sygnalizowanego problemu.

Jako starszy odłam ludności potraktowane zostały roczniki w wieku 60 i więcej lat. Liczebności oraz proporcje tych grup w latach 1950, 1960, 1970, 1978 i 1983 przedstawione zostały w tab. 1. Zawarte tam dane wskazują, że bezwzględna liczba ludności w wieku 60 i więcej lat wzrastała w okresie 1950-1983 w miastach w tempie niemal dwukrotnie szybszym niż we wsiach. Był to przyrost znacznie szybszy od wzrostu szeregów ludności w wieku 15-59, jak i liczebności dzieci w wieku 0-14 lat (przy czym - jeśli pominąć lata pośrednie - z bezwzględnym wzrostem liczebności dwóch ostatnio wymienionych grup mieliśmy do czynienia tylko w miastach - zob. tab. 2).

Tempo przyrostu szeregów ludności w wieku 60 i więcej lat było w związku z tym znacznie szybsze od wzrostu ogółu ludności w miastach. Na wsi - jak wiadomo - liczba ludności była w okresie powojennym niemal stabilna (zob. tab. 3), z lekką tendencją do zmniejszania się w ostatnich latach, będącą m. in. następstwem

---

* Dr., adiunkt w Zakładzie Demografii i Statystyki Instytutu Ekonometrii i Statystyki UŁ.

T a b e l a 1

Ludność w starszym wieku (60 i więcej lat)
w miastach i na wsi
w latach 1950-1983

Rok	Ludność w wieku 60 i więcej lat				Dynamika liczby ludności w starszym wieku 1950 r. = 100	
	w tys.		jako odsetek ogółu ludności		miasto	wieś
	miasto	wieś	miasto	wieś		
	ogółem					
1950	739,5	1334,6	8,0	8,5	100,0	100,0
1960	1276,8	1571,3	8,9	10,2	172,7	117,7
1970	2036,0	2198,6	11,9	14,1	275,3	164,7
1978	2395,6	2250,8	11,9	15,1	323,9	168,6
1983	2656,2	2352,8	12,1	15,9	359,2	176,3
	mężczyźni					
1950	277,5	555,7	6,4	7,3	100,0	100,0
1960	469,7	664,7	6,8	8,9	169,3	120,0
1970	773,0	964,9	9,5	12,6	278,6	173,6
1978	894,2	963,5	9,2	13,0	322,2	173,4
1983	993,9	982,9	9,5	13,3	358,2	176,9
	kobiety					
1950	462,0	778,9	9,4	9,5	100,0	100,0
1960	808,9	906,6	10,8	11,5	175,1	116,4
1970	1263,0	1233,7	14,2	15,6	273,4	158,4
1978	1501,4	1287,3	14,3	17,2	325,0	165,3
1983	1662,3	1369,9	14,6	18,5	359,8	175,9

Ź r ó d ł o: "Rocznik Demograficzny" 1945-1966; "Rocznik Demograficzny" 1975; Narodowy Spis Powszechny 7.12.1978; Ludność, gospodarstwa domowe i warunki mieszkaniowe, GUS, Warszawa 1980; "Rocznik Statystyczny" 1984.

Tabela 2

Ludność w wieku 0-14 i 15-59 lat w mieście i na wsi w latach 1950-1983

Rok	Ludność w wieku				Dynamika liczby ludności w wieku			
	0-14 lat		15-59 lat		0-14 lat		15-59 lat	
	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś
	w tys.				1950 r. = 100			
1950	2 431,4	4 942,7	6 073,1	9 513,7	100,0	100,0	100,0	100,0
1960	4 493,4	5 491,7	8 630,8	9 331,2	184,8	111,1	142,1	87,6
1970	4 015,5	4 646,7	11 036,5	8 724,4	165,2	94,0	181,7	91,7
1978	4 444,1	3 923,2	13 300,0	8 729,1	182,8	79,4	219,0	91,8
1983	5 292,6	3 950,0	13 973,5	8 519,9	217,7	79,9	230,1	89,6
	w odsetkach				dynamika odsetków			
1950	26,3	31,3	65,7	60,2	100,0	100,0	100,0	100,0
1960	31,2	35,7	59,9	54,1	118,6	114,1	91,7	89,9
1970	23,5	29,8	64,6	56,1	89,4	95,2	98,3	93,2
1978	22,1	26,3	66,0	58,6	83,7	84,0	100,5	97,3
1983	24,1	26,6	63,8	57,5	91,6	85,0	97,1	95,5

Źródło: Jak w tab. 1.

faktu, że ujemne dla obszarów wiejskich saldo migracji jest bliższe lub nieco wyższe od bezwzględnej wartości przyrostu naturalnego na tych obszarach.

T a b e l a 3

Dynamika liczby ludności
w mieście i na wsi w Polsce

Rok	Ludność w 1950 r. = 100	
	miasto	wieś
1950	100,0	100,0
1960	148,0	101,2
1970	177,7	103,8
1978	218,3	94,4
1983	237,2	93,9

Źródło: Jak w tab. 1.

Obserwując dynamikę liczebności starszego odłamu ludności według płci, można zauważyć, że tempo przyrostu liczby mężczyzn - zarówno w miastach, jak i na wsi - było zbliżone do tempa przyrostu liczby kobiet z tych samych grup wieku.

W rezultacie sygnalizowanej dynamiki wzrostu liczebność rozpatrywanej ludności była w roku 1983 o ok. 300 tys. osób wyższa w mieście niż na wsi i wynosiła według danych szacunkowych:

w miastach	2 656,2 tys.
w tym kobiet	1 662,3 tys.
we wsiach	2 352,8 tys.
w tym kobiet	1 369,9 tys.

Podane liczby wskazują, że stopień feminizacji starszego odłamu ludności w miastach jest zdecydowanie wyższy niż na wsi i wynosił 167 kobiet na 100 mężczyzn, podczas gdy analogiczny współczynnik dla obszarów wiejskich w tym samym roku miał wartość 139. Dodac można, że stopień feminizacji rozpatrywanej grupy wieku pomiędzy rokiem 1950 a 1983 w miastach był stabilny, podczas gdy wśród wiejskiego odłamu ludności rejestruje się nieznaczny spadek wymienionego wskaźnika ze 140 do 139.

Sygnalizowany, odmienny układ proporcji płci w miastach i na

wsi był wynikiem poniesionych strat wojennych, nadumieralności mężczyzn w stosunku do kobiet także w czasach pokoju, jak również preferencji migracyjnych.

W rezultacie odmiennego tempa przyrostu ludności z poszczególnych grup wieku, którego rozmiary zaprezentowano w tab. 1 i 2, ulegają także zmianom w czasie wzajemne proporcje i udziały tych grup w ogólnej liczbie ludności miast i wsi. Znamienne cechą tych ostatnio wymienionych przeobrażeń jest zmniejszenie się zarówno na wsi, jak i w mieście udziału dzieci oraz wzrost odsetka osób w wieku 60 i więcej lat. Przy czym proporcja osób starszych wzrastała na wsi znacznie szybciej niż w miastach. Jeśli rozpatrywać całą ludność wiejską (mężczyzn i kobiety) w wieku 60 i więcej lat, to poziom wskaźnika określający jej udział w populacji wsi wzrósł w ciągu 33 lat o 7,4 pkt., co stanowi 87,1% wartości wyjściowej z 1950 r. Dla miast odpowiednie współczynniki wzrostu proporcji wynosiły w tym samym czasie 4,1 pkt. i 51%.

Obserwując zmiany udziału ludności z badanej grupy wieku według płci w latach 1950-1983, można stwierdzić szybszy przyrost wskaźnika określającego ten udział wśród mężczyzn na wsi niż w mieście (przyrost o 6,0 pkt., co stanowiło 82,2% wartości wyjściowej). Wśród kobiet wiejskich proporcja osób z wymienionej grupy wieku wzrastała jeszcze szybciej (o 9,0 pkt., co stanowiło 94,7% wartości wyjściowej wskaźnika). W rezultacie w 1983 r. niemal 19% wszystkich mieszkanek wsi miało 60 i więcej lat, podczas gdy dla mężczyzn odpowiedni odsetek wynosił w tym samym czasie 13,3. W miastach natomiast: mężczyźni 9,5%, kobiety 14,6%.

Wraz ze wzrostem liczby i udziału osób w starszym wieku, na terenach wiejskich rośnie w tej grupie proporcja ludzi bardzo starych. Podajemy dla przykładu, jak zmieniał się udział procentowy osób w wieku 70 i więcej lat wśród grupy mieszkańców wsi, którzy osiągnęli bądź przekroczyli wiek 60 lat:

1950 r.	=	38,6%
1960 r.	=	35,7%
1970 r.	=	37,0%
1978 r.	=	47,9%
1983 r.	=	51,1%

W latach 1950-1983 ponad dwukrotnie - z 123,1 tys. do 285,5 tys. zwiększyła się liczba mieszkańców wsi, którzy przekroczyli 80 rok życia, a więc tzw. "sędziwych starców".

Postępujący proces starzenia się ludności wiejskiej, a także w skali całego kraju, uległ przejściowemu zahamowaniu na początku bieżącego dziesięciolecia. Wydarzenie to wiązać należy m. in. z faktem wchodzenia w tym czasie do grupy wieku 60-64 niezbyt silnie obsadzonych roczników urodzonych w czasie I wojny światowej i krótko po jej zakończeniu. Generacja ta była ponadto mocno ekspozowana na ryzyko zgonu w okresie następnej wojny.

Jedną z charakterystyk rozpatrywanej grupy ludności jest jej struktura według stanu cywilnego (tab. 4).

Tabela 4

Ludność w miastach i na wsi w wieku 60 i więcej lat według stanu cywilnego w 1978 r.

Ludność w wieku 60 i więcej lat				
Płeć, stan cywilny	miasto		wieś	
	w tys.	w odsetkach	w tys.	w odsetkach
Mężczyźni*	894,2	100,0	963,5	100,0
kawalerowie	25,0	2,8	32,8	3,4
żonaci	734,0	82,1	791,4	82,2
wdowcy	115,0	12,9	131,4	13,6
rozwiedzeni i separo- wani	19,9	2,2	7,6	0,8
Kobiety*	1 501,4	100,0	1 287,3	100,0
panny	141,0	9,4	88,7	6,9
zameżne	519,3	34,6	543,3	42,2
wdowy	804,4	53,6	645,8	50,2
rozwiedzione i separo- wane	35,9	2,4	8,5	0,7

* W podziale na poszczególne kategorie stanu cywilnego nie zostały uwzględnione osoby o nie ustalonym stanie cywilnym.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny 7.12.1978; Ludność, gospodarstwa domowe i warunki mieszkaniowe, GUS, Warszawa 1980.

Wśród mężczyzn - zarówno w miastach, jak i na wsi - zdecydowana większość pozostaje w związku małżeńskim. Proporcje żonatyh mężczyzn w mieście i na wsi są niemal identyczne. Natomiast zamężne kobiety w wieku 60 i więcej lat pozostają w mniejszości w stosunku do liczby wdów w tym samym wieku. Przy czym zarówno w miastach, jak i na wsi wdowy stanowią nieco ponad połowę całej populacji kobiet po sześćdziesiątce.

Łącznie do kategorii stanu cywilnego określonych jako "wolny" zaliczyć można było na wsi w 1978 r. 171,8 tys. mężczyzn, co stanowiło 17,8% ogółu mężczyzn w wieku 60 i więcej lat oraz 743,0 tys. kobiet, czyli 57,7% całej rozpatrywanej grupy. W miastach - co już pośrednio sygnalizowano - odsetek "wolnych" mężczyzn był taki sam jak na wsi (ich liczba wynosiła 159,9 tys.), natomiast odsetek kobiet zaliczanych do analogicznej kategorii stanu cywilnego kształtował się na poziomie 65,4 przy liczebności 981,3 tys.

Na uwagę zasługuje także fakt, że 3,4% mężczyzn na wsi oraz 6,9% kobiet z grupy, która znajdowała się w roku 1978 w wieku 60 i więcej lat nie wstąpiło dotychczas w związek małżeński.

Szybciej postępujący na wsi niż w miastach proces starzenia się ludności jest konsekwencją dwóch podstawowych czynników. Jednym z nich są procesy migracyjne z przewagą w saldzie migracji młodszych grup wieku produkcyjnego zarówno wśród mężczyzn, jak i kobiet. Wymieniony fakt, dobrze rozeznany i opisywany w literaturze przedmiotu, powoduje erozję piramidy wieku ludności wiejskiej w obrębie grup, z których rekrutują się najwyższe proporcje migrujących. Dla przykładu podajemy, że w 1975 r. w ujemnym dla wsi saldzie migracji, wynoszącym 251,1 tys. osób, roczniki 0-29 stanowiły 77,3%, natomiast roczniki 60 i więcej lat - tylko 6,2%. Struktura wieku ludności stanowiącej ubytek wędrowników w innych latach była zbliżona do przedstawionej wyżej. Warto także zauważyć, że saldo migracji między wsią a miastem uległo w latach siedemdziesiątych wyraźnemu zwiększeniu, natomiast w ostatnich latach (1980-1983) zdecydowanie obniżyło się.

Ponieważ odpływowi ze wsi towarzyszy często wcześniejsze podejmowanie pracy poza rolnictwem przez osoby decydujące się na migrację definitywną, a oprócz tego część ludności rolniczej podejmuje pracę w nierolniczych działach gospodarki bez równoczesnej zmiany miejsca zamieszkania, można stwierdzić, że ruch węd-

drówkowy przyczynia się do postępu starzenia się ludności rolniczej jeszcze silniej niż w odniesieniu do całej ludności wiejskiej. Szerzej problem ten zostanie rozwinięty nieco dalej.

W tym miejscu zwrócić chcemy uwagę na drugi czynnik, który przyczyniał się do postępów procesu starzenia się ludności wiejskiej. Był nim obserwowany w latach sześćdziesiątych spadek natężenia urodzeń zahamowany w miastach i na wsi w roku 1969. Od tego czasu stopa urodzeń utrzymuje tendencję zwykłą, osiągając w roku 1975 na wsi 20,9‰ a w miastach 17,2‰. Te stosunkowo wysokie współczynniki urodzeń pozostawały w związku z faktem, że w grupie charakteryzującej się najwyższą płodnością (20-29 lat) znalazły się wówczas liczne "wyżowe" roczniki kobiet urodzonych w latach 1948-1958. Mimo wysokiej stopy urodzeń i o połowę wyższego na wsi niż w miastach ogólnego współczynnika płodności (miasta 59 urodzeń na 1000 kobiet w wieku rozrodczym, wieś 90), w roku 1975 po raz pierwszy po wojnie odnotowano przewagę liczebną urodzeń żywych po stronie miast. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest ciągle powiększająca się proporcja ludności miejskiej i tym samym wzrastająca waga miast w zaludnieniu kraju.

W tłumaczeniu wymienionego nieco wcześniej faktu należy jednak uwzględnić także inny czynnik - mianowicie znacznie mniej korzystną na wsi niż w miastach strukturę wieku kobiet z grupy 15-49 lat, ukształtowaną m. in. pod wpływem ruchu wędrownego. Dla przykładu podajemy, że w tymże roku 1975 kobiety z grupy 20-24 lata stanowiły w miastach 20,7% populacji wieku rozrodczego, podczas gdy na wsi 17%. Dla grupy 25-29 lat odpowiednie proporcje wynosiły 16,4% oraz 13,2%. Kobiety z wymienionych generacji charakteryzowały się najwyższymi cząstkowymi współczynnikami płodności, przy czym współczynnik dla kobiet wiejskich z grupy 20-24 lata wynoszący 248 nie znajduje równie wysokiego odpowiednika w całym okresie powojennym. Jego wpływ na ogólny poziom współczynnika płodności na wsi osłabiony był relatywnie niższym niż w miastach udziałem kobiet znajdujących się w wieku 20-24 lata.

Wpływ "wyżu demograficznego" na poziom rozrodzności utrzymał się również na początku lat osiemdziesiątych, czego świadectwem jest duża liczebność urodzeń i wysoka stopa rodności zarówno w miastach, jak i na wsi.

Równolegle z postępami procesu starzenia się ludności wiejskiej w latach 1950-1970 dynamicznie wzrastała liczebność i u-

dział osób w starszym wieku wśród ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie (tab. 5).

T a b e l a 5

Ludność w wieku 60 i więcej lat utrzymująca się głównie z pracy w rolnictwie i poza rolnictwem w latach 1950-1978

Rok	Ludność w wieku 60 i więcej lat utrzymująca się z pracy					
	poza rolnictwem	w rolnictwie	poza rolnictwem	w rolnictwie	poza rolnictwem	w rolnictwie
	w tys.		indeksy dynamiki		% ogółu ludności	
1950	599,6	1 096,9	100,0	100,0	5,0	9,5
1960	588,4	1 376,3	98,1	125,5	3,6	12,2
1970	682,2	1 640,3	113,8	149,5	3,5	16,9
1978	429,2	1 222,4	71,6	111,4	2,0	14,9

Ź r ó d ł o: Jak w tab. 1.

W latach 1950-1970 stan liczebny ogółu ludności utrzymującej się głównie z pracy poza rolnictwem zwiększył się z 12 020,7 tys. do 19 529,8 tys., a więc o 62,5%. Jednocześnie szeregi ludności w wieku 60 i więcej lat reprezentującej ten rodzaj źródeł utrzymania powiększyły się tylko o 14%, a udział względny tej grupy zmniejszył się z 5,0% do 3,5%. Stosunkowo niewielki przyrost liczby osób w tym wieku i wyraźny spadek ich udziału wśród ogółu ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem powiązany jest niewątpliwie z niską aktywnością zawodową w tej grupie, bowiem znaczna część ludności nierolniczej w wieku 60 i więcej lat utrzymuje się ze źródeł niezarobkowych (odsetek osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych wśród ogółu ludności Polski w wieku 60 i więcej lat zwiększył się z 18,3% w roku 1950 do 42,8% w roku 1970).

Odmienny obraz kreślą dane liczbowe dotyczące ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie. Ogół tej ludności zmniejszył się w latach 1950-1970 z 11 597,5 tys. do 9732,3 tys., a więc o 16,1%. Jednocześnie liczebność osób w wieku 60 i więcej lat po-

większyła się o 50,0%, a ich udział wśród ludności utrzymującej się głównie z pracy w rolnictwie niemal podwoił się. Jeśli więc osoby powyżej 60 lat stanowiły nieznaczny margines ogółu ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem, to wśród ludności rolniczej w 1970 r. co szósta osoba należała do tej grupy wieku.

Fakt, iż w roku 1970 liczba ludności rolniczej w wieku 60 i więcej lat była ponad dwukrotnie większa od stanu liczebnego osób w tym wieku utrzymujących się z pracy poza rolnictwem, wiąże się z bardzo wysokim poziomem aktywności zawodowej wśród pierwszej z wymienionych grup oraz nieznacznym wówczas odsetkiem ludności wywodzącej się z rolnictwa w grupie utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Obok wyżej wymienionych, dodatkowym czynnikiem stymulującym wzrost udziału osób w starszym wieku wśród ogółu ludności utrzymującej się z rolnictwa był proces przepływu ludności (głównie z młodszych grup wieku produkcyjnego) z rolnictwa do pozarolniczych działów gospodarki narodowej, którego saldo w latach 1950-1974 szacuje się na 5 mln osób¹.

W latach 1970-1978 proces starzenia się ludności utrzymującej się z rolnictwa uległ zahamowaniu. Nastąpiło to pod wpływem dwu czynników. W pierwszym rzędzie wymienić należy obniżenie się aktywności zawodowej ludności w starszym wieku w rolnictwie. Podajmy, że jeśli w roku 1970 ponad 80% osób w wieku 65 i więcej lat utrzymujących się z rolnictwa, pracowało zawodowo, to po 8 latach poziom tego wskaźnika wynosił tylko 73%. Innym niewątpliwym czynnikiem osłabiającym proces starzenia się populacji rolniczej w latach siedemdziesiątych był napływ do grupy poprodukcyjnej mniej licznych roczników z okresu I wojny światowej.

Spośród ludności rolniczej szczególnie dynamicznemu procesowi starzenia się w latach 1950-1970 podlegała grupa czynnych zawodowo (tab. 6).

Ogół ludności czynnej zawodowo poza rolnictwem zwiększył się w latach 1950-1970 z 5388,1 tys. do 10 522,9 tys., a więc o 95%, przy czym osoby w wieku 60 i więcej lat powiększyły swój

¹ Por. K. L a t u c h, Przepływy ludności z rolnictwa do pozarolniczych działów gospodarki narodowej, "Wiadomości Statystyczne" 1976, 7, s. 19.

stan liczebny o 89,4%, w związku z czym ich udział względny uległ zmniejszeniu z 5,0% do 4,8%.

T a b e l a 6

Ludność w wieku 60 i więcej lat
czynna zawodowo w rolnictwie i poza rolnictwem
w latach 1950-1978

Rok	Ludność w wieku 60 i więcej lat czynna zawodowo					
	poza rolni- ctwem	w rol- ni- ctwie	poza rolni- ctwem	w rol- ni- ctwie	poza rolni- ctwem	w rol- ni- ctwie
	w tys.		indeksy dynamiki		% ogółu czynnych zawodowo	
1950	267,9	765,3	100,0	100,0	5,0	10,9
1960	306,8	1 076,2	114,5	140,6	4,2	16,4
1970	507,4	1 626,3	189,4	212,5	4,8	25,3
1978	276,0	1 152,8	103,0	150,8	2,2	21,8

Ź r ó d ł o: Jak w tab. 1.

Odwrótnie przedstawiała się sytuacja w szeregach ludności czynnej zawodowo w rolnictwie, które uszczupliły się w omawianym okresie z 7016,0 tys. do 6421,0 tys., ale liczebność osób, które przekroczyły 60 rok życia powiększyła się w tym czasie dwukrotnie, a jej udział względny dwu- i półkrotnie. W świetle tych danych co czwarta osoba pracująca w rolnictwie w 1970 r. była w wieku 60 lub więcej lat.

Wśród czynnych zawodowo w rolnictwie w starszym wieku rośnie przy tym udział osób bardzo starych. Odsetek osób w wieku 70 i więcej lat w stosunku do ogółu czynnych zawodowo w rolnictwie w wieku 60 i więcej lat zwiększył się w latach 1960-1970 z 27,2% do 30,4%.

W latach osiemdziesiątych - podobnie jak w przypadku utrzymujących się z pracy w rolnictwie - nastąpił wyraźny spadek liczby i udziału osób w wieku 60 i więcej lat w szeregach czynnych zawodowo w rolnictwie. Powodem tego stanu rzeczy był wspomniany spadek aktywności zawodowej w tej grupie osób. W dalszym ciągu jednak aktywność zawodowa ludności rolniczej w starszym wieku

kształtuje się na znacznie wyższym poziomie w porównaniu z grupą osób utrzymujących się ze źródeł nierolniczych (do tej ostatniej kategorii zalicza się utrzymujących się z pracy poza rolnictwem oraz utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych).

Nieznaczny wśród ludności czynnej zawodowo poza rolnictwem, a poważny w gronie pracujących rolników udział osób w starszym wieku pozostaje w ścisłym związku z odnotowanym wcześniej zróżnicowaniem aktywności zawodowej wśród ludności w wieku 60 i więcej lat utrzymującej się z rolnictwa i źródeł nierolniczych (tab. 7).

T a b e l a 7

Współczynniki aktywności zawodowej
ludności w wieku 60 i więcej lat w rolnictwie i poza rolnictwem
według płci w 1978 r.

Wiek (w la- tach)	Liczba czynnych zawodowo na 100 osób					
	ogółem		mężczyźni		kobiety	
	poza rolni- ctwem	w rol- ni- ctwie	poza rolni- ctwem	w rol- ni- ctwie	poza rolni- ctwem	w rol- ni- ctwie
60-64	24,2	93,9	42,6	98,3	10,6	90,5
65-69	7,6	88,3	13,2	95,4	3,8	82,1
70+	2,2	64,2	4,3	79,4	1,1	53,0

Ź r ó d ł o: Jak w tab. 4.

Wśród ludności nierolniczej współczynniki aktywności zawodowej w wieku poprodukcyjnym (mężczyźni 65 i więcej, kobiety 60 i więcej lat) gwałtownie maleją, kiedy w rolnictwie jeszcze w wieku 70 i więcej lat pracuje przeszło trzy czwarte mężczyzn i więcej niż połowa kobiet. Oczywiście taki stan rzeczy wiąże się z powszechnością systemu emerytalnego wśród ludności pracującej oprzecznie w nierolniczych działach gospodarki narodowej i marginesową - jeszcze w latach siedemdziesiątych - rolą tego systemu wśród ludności pracującej w rolnictwie indywidualnym.

Szczególnie duża aktywność zawodowa kobiet w wieku 60 i więcej lat związanych z rolnictwem powoduje, że w poszczególnych

latach stanowiły one połowę ogółu czynnych zawodowo w rolnictwie w tej grupie wieku:

1950 r.	=	48,6%
1960 r.	=	51,0%
1970 r.	=	52,3%
1978 r.	=	49,9%

Wśród czynnych zawodowo w nierolniczych działach gospodarki narodowej odsetek kobiet wśród osób w wieku 60 i więcej lat był na ogół o połowę niższy i wynosił w kolejnych latach:

1950 r.	=	23,9%
1960 r.	=	27,5%
1970 r.	=	24,4%
1978 r.	=	27,3%

Dynamiczny wzrost udziału osób w starszym wieku wśród czynnych zawodowo w rolnictwie był w istotny sposób powiązany z procesem odpływu zasobów pracy z rolnictwa do zawodów nierolniczych. Wielkość tego odpływu w latach 1950-1970 szacuje się na 2,6 mln osób, przy czym ludność pochodzenia rolniczego stanowiła połowę ogólnego przyrostu czynnych zawodowo poza rolnictwem w wymienionym dwudziestoleciu². Jak wiadomo, odpływ ten obejmował głównie osoby pozostające w młodszych grupach wieku produkcyjnego.

Postępujący proces starzenia się ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w największym stopniu dotknął właścicieli indywidualnych gospodarstw rolnych. Odsetek osób w wieku 60 i więcej lat wśród gospodarujących, dla których czynność ta była głównym lub wyłącznym źródłem utrzymania (ze względu na układ danych statystycznych w spisach ludności z lat 1950 i 1960 tylko do tej kategorii można odnieść dane następnych spisów), kształtował się w latach 1950-1978 następująco:

1950 r.	=	18,5%
1960 r.	=	23,9%
1970 r.	=	31,8%
1978 r.	=	30,1%

Tak więc w ciągu okresu 1950-1978 udział osób w starszym wieku wśród użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych wzrósł o ponad 60%. Przyjrzyjmy się bliżej tej charakterystycznej dla współczesnego rolnictwa polskiego subpopulacji gospodarujących.

² Por. K. D z i e n i o, Zasoby pracy w rolnictwie w latach 1950-1990, "Gospodarka Planowa" 1974, 9, s. 574.

Zgodnie z danymi spisu 1978 r., ogólna liczba gospodarujących wynosiła 2 568,0 tys., z czego 742,0 tys., a więc 28,9%, stanowiły osoby w wieku 60 i więcej lat. Spośród ogółu gospodarujących w wieku 60 i więcej lat 562,9 tys., tj. 75,9%, utrzymywało się głównie lub wyłącznie z pracy w gospodarstwie, natomiast pozostali w liczbie 179,1 tys. (24,1%) posiadali inne źródła utrzymania, a pracę w gospodarstwie traktowali jako zajęcie dodatkowe.

Struktura gospodarujących według powierzchni użytkowanego gospodarstwa przedstawiała się w 1978 r. jak w tab. 8.

T a b e l a 8

Gospodarujący ogółem oraz w wieku 60 i więcej lat
według powierzchni gospodarstwa*
w 1978 r.

Powierzchnia gospodarstwa (w ha)	Liczba gospodarujących				
	ogółem		w tym w wieku 60 i więcej lat		
	w tys.	w %	w tys.	w %	w % ogółu gospodarstw danej grupy
Razem	2 568,0	100,0	742,0	100,0	28,9
0-2	641,1	25,2	204,8	27,8	31,9
2-5	808,3	31,7	251,1	34,1	31,1
5-10	714,2	28,0	195,8	26,6	27,4
10+	383,6	15,1	184,5	11,5	22,0

* W podziale gospodarstw według wielkości nie uwzględniono gospodarstw o powierzchni nie ustalonej.

Ź r ó d ł o: Jak w tab. 4.

Liczby i wskaźniki zawarte w tab. 8 dowodzą, że struktura gospodarstw kierowanych przez osoby w starszym wieku nie odbiega - ogólnie rzecz biorąc - od struktury ogółu gospodarstw, wypada jednak zwrócić uwagę na fakt, iż największy jest udział gospodarujących w wieku 60 i więcej lat w gospodarstwach do 5 ha, natomiast wyraźnie niższy w gospodarstwach największych (10 i więcej ha).

Niemal co trzecie gospodarstwo (32,0%) użytkowane przez osobę w starszym wieku kierowane było w 1978 r. przez kobietę (wśród ogółu gospodarujących w 1978 r. odsetek kobiet wynosił 30,8%). Należy przy tym podkreślić, iż wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa maleł wśród gospodarujących w starszym wieku udział kobiet:

0-2 ha	-	48,5%
2-5 ha	-	34,9%
5-10 ha	-	19,5%
10 i więcej ha	-	12,0%

W najmniejszych gospodarstwach niemal połowa gospodarujących w starszym wieku to kobiety, w gospodarstwach największych jest to już tylko co ósme gospodarstwo kierowane przez osobę w wieku 60 i więcej lat. Ten ostatni wskaźnik jest wprawdzie relatywnie niski, jednak nie przesłania to faktu, że 10,1 tys. gospodarstw o powierzchni 10 i więcej ha jest - przynajmniej formalnie - sterowanych przez kobietę w starszym wieku, a ogólna liczba gospodarujących kobiet w wieku 60 i więcej lat wynosiła w 1978 r. 235 tys., a więc 9,2% ogółu użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych.

W pewnej części gospodarstw indywidualnych kierowanych przez osoby w starszym wieku znajdują się członkowie ich rodzin w młodszym wieku, którzy pracując głównie w nierolniczych działach gospodarki narodowej dodatkowo pomagają w prowadzeniu gospodarstwa. W znacznej jednak liczbie tych gospodarstw nie ma osób w wieku produkcyjnym: np. w 1974 r. było 471,5 tys. takich gospodarstw. Można więc na tej podstawie mniemać, że blisko połowa gospodarstw kierowanych przez osoby w wieku 60 i więcej lat zagrożona była wówczas brakiem spadkobierców.

Warto przypomnieć w tym miejscu interesujące - choć już nie aktualne - materiały spisu powszechnego ludności z 1970 r. określające miejsce gospodarujących w starszym wieku w strukturze gospodarstw domowych. W pośredni sposób odzwierciedlają one bowiem mechanizm tworzenia się grupy gospodarstw bez następców.

Spośród 837,8 tys. gospodarujących w wieku 60 i więcej lat (utrzymujących się głównie lub wyłącznie z pracy w gospodarstwie) w 1970 r. 124,3 tys. tworzyło gospodarstwa domowe j e d n o o s o b o w e. Skupiały one 14,8% ogółu gospodarujących w podszym wieku, przy czym zaledwie 5,4% mężczyzn oraz aż 32,7%

kobiet. Osoby należące do omawianej grupy kierowały przeważnie małymi indywidualnymi gospodarstwami rolnymi, bowiem przeszło trzy czwarte spośród nich nie przekraczało 5 ha. Z ogółu gospodarstw jednoosobowych - o których mowa - 87,3 tys., a więc 70% zamieszkiwało w 1970 r. samodzielnie lub wspólnie z innym, lecz nie spokrewnionym gospodarstwem domowym. Gospodarstwa te określić można więc mianem zagrożonych brakiem spadkobierców.

Pozostała grupa 713,5 gospodarujących w podeszłym wieku wchodziła w skład gospodarstw domowych wieloosobowych. Ich struktura - z punktu widzenia wieku najmłodszej osoby w gospodarstwie domowym - przedstawiała się następująco:

poniżej 40 lat	62,0%
40-49 lat	4,0%
50-54 lat	2,1%
55-60 lat	5,7%
60 i więcej lat	26,2%
razem	100,0%

Tak więc wśród gospodarstw tej kategorii przynajmniej co czwarte nie posiadało w swym składzie osób w wieku poniżej 60 lat. Gospodarstw takich było 186,3 tys. i wolno sądzić, iż większość z nich stanowiły małżeństwa starszych wiekiem rolników. Spośród gospodarstw wieloosobowych, w których najmłodsza osoba liczyła sobie 60 lub więcej lat 137,4 tys., tj. 73,8%, zamieszkiwało samodzielnie, a 40 tys., tj. 2,1%, wspólnie z innymi, jednak obcymi gospodarstwami. Można więc podejrzewać, że i te gospodarstwa, liczące razem 141,4 tys., zagrożone są brakiem spadkobierców. Ich struktura według wielkości przedstawiała się następująco:

do 2 ha	27,0%
2-5 ha	37,9%
5-10 ha	27,7%
10 i więcej ha	7,4%
razem	100,0%

Ogółem tak oszacowana grupa gospodarstw zagrożonych brakiem następców wynosiła w 1970 r. 228,7 tys., a więc stanowiły one 27,3% gospodarstw prowadzonych przez starszych wiekiem rolników, a przy tym 8,7% ogółu gospodarstw. Natężenie zjawiska gospodarstw zagrożonych brakiem spadkobierców malało wraz ze wzro-

stem powierzchni ogólnej gospodarstw, np. w grupie do 2 ha stanowiły one według danych z roku 1970 blisko 13% ogółu gospodarstw, ale w grupie 10 i więcej ha tylko 3,6%.

Najnowsze dane, pochodzące ze specjalnego badania ludności wiejskiej związanej z rolnictwem indywidualnym, przeprowadzonego przez GUS w grudniu 1982 r.³ nie pozwalają wprowadzić analogicznego oszacowania liczebności i struktury gospodarstw osób starszych potencjalnie zagrożonych brakiem spadkobierców, tym niemniej niektóre informacje pozwalają określić aktualny stan rzeczy w tej mierze.

W 1970 r. szacunek wykazał, że największą część gospodarstw pozbawionych następcy stanowiły jednoosobowe gospodarstwa osób w wieku 60 i więcej lat. W 1982 r. liczba takich gospodarstw na wsi wynosiła 96,7 tys. i stanowiły one 14,9% ogółu gospodarstw kierowanych przez osoby starsze. Wśród wszystkich gospodarstw prowadzonych przez starszych wiekiem mężczyzn gospodarstwa jednoosobowe stanowiły 5,7%, natomiast dla kobiet odpowiedni wskaźnik wynosił 36,4%. Wymienione wskaźniki są niemal identyczne, jak odnotowane dla roku 1970. W 1982 r. - podobnie jak przed 12 laty - zdecydowana większość tych gospodarstw (82,4%) użytkowała mniej niż 5 ha.

Reasumując poczynione wyżej uwagi odnośnie do procesu starzenia się ludności rolniczej, warto jeszcze raz podkreślić dynamiczne postępy tego procesu. Negatywne konsekwencje tego zjawiska są powszechnie znane i nie wymagają dodatkowych komentarzy. Znaną są też na ogół bezpośrednie przyczyny tego zjawiska, takie jak choćby wspomniany już przez nas znaczny odpływ młodzieży rolniczej do zajęć w nierolniczych działach gospodarki narodowej.

Warto jednak zwrócić w tym miejscu uwagę na stosunkowo słabo eksponowaną w literaturze problem przyczynę odpływu młodzieży z rolnictwa, jaką było zagadnienie dziedziczenia w indywidualnych gospodarstwach przed wprowadzeniem systemu emerytalnego dla rolników. Niewątpliwie najsilniejszym motywem migracji zawodowych z rolnictwa była i jest dla młodzieży rolniczej atrakcyjność zawodów nierolniczych, powiązana często z możliwością zamieszkania w ośrodkach miejskich. Nierzadko jednak - jak sądzimy - na osta-

³ Ludność wiejska związana z rolnictwem indywidualnym, GUS, Warszawa 1983.

teczną decyzję odejścia z gospodarstwa rodziców i podjęcia przez młodego człowieka pracy poza rolnictwem wpływał fakt, iż nie widział on w najbliższej perspektywie możliwości samodzielnego kierowania gospodarstwem, a nie chciał się godzić na pełnienie w gospodarstwie funkcji "parobka". W ważnym okresie jego życia, kiedy najczęściej zamierzał założyć rodzinę, jasne określenie perspektyw życiowych i pewne warunki egzystencji były głównymi czynnikami orientacji zawodowej. Stwierdzenie powyższe jest zapewne nadal aktualne.

W jakim wieku gospodarujący obejmowali ster indywidualnych gospodarstw rolnych do połowy lat siedemdziesiątych? Odpowiednie dane liczbowe zaczerpnięte z materiałów mikrospisu z 1974 r. przedstawione zostały w tab. 9.

T a b e l a 9

Wiek gospodarujących w chwili przejęcia
indywidualnych gospodarstw rolnych (w odsetkach)
w okresie 1950-1974 r.

Okres przejęcia gospodarstw	Ogółem	Wiek gospodarujących w chwili przejęcia gospodarstwa (w latach)			
		do 24	25-29	30-39	40 i więcej
1950-1954	100,0	31,2	31,0	25,2	12,6
1955-1959	100,0	23,6	30,2	29,6	16,6
1960-1964	100,0	18,7	24,8	34,6	21,9
1965-1969	100,0	14,7	19,4	35,5	30,4
1970-1974	100,0	14,6	15,2	32,4	37,8

Ź r ó d ł o: Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną. Stan w dniu 30.03.1974, cz. I, GUS, Warszawa 1975.

W latach 1950-1954 blisko dwie trzecie ogółu spadkobierców indywidualnych gospodarstw rolnych (62,2%) to młodzież do 29 roku życia, natomiast w latach 1970-1974 już tylko 29,8% ogółu przejmujących gospodarstwa stanowiły osoby w tym wieku. Można z tego pośrednio sądzić, że gospodarujący odkładali moment przekazywania gospodarstw spadkobiercom na najstarsze lata swego życia.

Brak powszechnego systemu emerytalnego dla rolników indywidualnych sprawiał, iż pozostając jak najdłużej formalnymi właścicielami gospodarstw, starsi wiekiem rolnicy starali się zabezpieczyć sobie godziwe warunki egzystencji (trudna sytuacja a często tragiczne losy starych rolników, którzy przekazali formalnie gospodarstwa spadkobiercom, to niestety fakty dość częste). Z drugiej jednak strony, trudno dziwić się decyzjom młodzieży wiejskiej, która podejmowała pracę poza rolnictwem, nie chcąc godzić się na perspektywę kilkunastoletniego, a często jeszcze dłuższego oczekiwania na możliwość samodzielnego kierowania gospodarstwem. W rezultacie rosła liczba gospodarujących, którzy nie mogli liczyć na następców.

Problem oczekiwania na gospodarstwo przez młodych rolników stracił w znacznym stopniu ostrość od czasu wprowadzenia emerytur rolniczych (lipiec 1980 r.). Potwierdzeniem tego faktu jest rosnąca liczba gospodarstw przeznaczonych do przekazywania następcom lub państwu w zamin za emeryturę lub rentę. W 1982 r. użytkownicy 420,9 tys. gospodarstw deklarowali, że w ciągu 3 lat przełączą swoje gospodarstwo następcy. Było wśród nich 233,4 tys. gospodarujących w wieku 60 i więcej lat, którzy stanowili 36,1% ogółu gospodarujących w tym wieku na wsi.

Jerzy Tadeusz Kowaleski, Włodzimierz Obraniak

AGING OF RURAL AND AGRICULTURAL POPULATION IN POLAND

The article contains an analysis of changes in the number and structure of older population (aged 60 and over) in rural areas and agriculture of Poland over the years 1950-1983. There are presented both the factors behind the population aging process and its consequences. A special attention has been paid to the professional activity level of the agricultural population. The authors have proved that there exists a correlation between the size of farms and the age of their owners. The article ends with estimates concerning the number of farms run by elderly persons with are threatened with lack of successors.